LINGVOPRAGMATIKA VA KETMA-KET TARJIMANING NAZARIY ASOSLARI

Ro‘zimbayev Umarjon Xajiboy o‘g‘li
10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23067653

Annotatsiya
Mazkur tezisda lingvopragmatika va ketma-ket tarjimaning nazariy asoslari, ularning o‘zaro aloqasi hamda tarjima jarayonida pragmatik ma’noning qayta ifodalanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Ketma-ket tarjimada kommunikativ niyat, nutq aktlari, presuppozitsiya, implikatura, deiksis va kontekst kabi pragmatik kategoriyalarning ahamiyati yoritiladi. Manba nutqining faqat semantik mazmunini emas, balki uning kommunikativ-pragmatik funksiyasini ham tarjima tilida adekvat qayta yaratish tarjimon faoliyatining muhim mezoni ekanligi asoslanadi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi ketma-ket tarjimada lingvistik hamda pragmatik tafovutlar natijasida yuzaga keladigan transformatsiyalar nazariy jihatdan tavsiflanadi.

Kalit so‘zlar: lingvopragmatika, ketma-ket tarjima, pragmatik ma’no, kommunikativ niyat, nutq akti, presuppozitsiya, implikatura, pragmatik ekvivalentlik, tarjima strategiyasi, diskurs.

Kirish
Zamonaviy tarjimashunoslikda tarjima jarayoniga faqat bir tildagi leksik va grammatik birliklarni boshqa til vositalari bilan almashtirish sifatida yondashish yetarli emas. Tarjima, avvalo, muayyan kommunikativ vaziyatda yuzaga keladigan va muallif yoki so‘zlovchining maqsadini boshqa til vakiliga yetkazishga qaratilgan murakkab kommunikativ faoliyat hisoblanadi. Shu sababli tarjima jarayonini lingvopragmatik nuqtayi nazardan tadqiq etish zamonaviy tarjimashunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

Ayniqsa, ketma-ket tarjimada mazkur masala alohida ahamiyat kasb etadi. Ketma-ket tarjimon manba nutqini tinglaydi, uning mazmuni va kommunikativ maqsadini idrok etadi, zarur axborotni xotirada saqlaydi yoki qayd qiladi hamda ma’lum vaqt oralig‘idan so‘ng uni tarjima tilida qayta shakllantiradi. Bunday jarayonda so‘zlovchining kommunikativ niyati, munosabati, baholashi, yashirin ma’nolari va tinglovchiga ko‘rsatmoqchi bo‘lgan pragmatik ta’sirini saqlash tarjimon oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi lingvopragmatika va ketma-ket tarjima o‘rtasidagi nazariy munosabatlarni aniqlash hamda pragmatik kategoriyalarning manba nutqidan tarjima nutqiga ko‘chirilishidagi rolini yoritishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun lingvopragmatikaning tarjimashunoslikdagi o‘rnini belgilash, ketma-ket tarjimaning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini tavsiflash, pragmatik ma’noning shakllanishiga ta’sir qiluvchi asosiy kategoriyalarni aniqlash hamda tarjimada pragmatik ekvivalentlikni ta’minlovchi transformatsiyalarni nazariy jihatdan umumlashtirish vazifalari belgilandi.

Lingvopragmatikaning nazariy mohiyati
Pragmatika til birliklarining muayyan kommunikativ vaziyatda qanday ma’no kasb etishini o‘rganadigan tilshunoslik yo‘nalishidir. Uning shakllanishida Ch. Morris, J. Austin, J. Searle, H. P. Grice kabi tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari muhim o‘rin tutadi. Pragmatik yondashuv til birliklarini ularning lug‘aviy yoki grammatik ma’nosi bilangina cheklamay, so‘zlovchi, tinglovchi, kommunikativ maqsad va vaziyat bilan o‘zaro munosabatda tadqiq qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

J. Austin va J. Searle tomonidan rivojlantirilgan nutq aktlari nazariyasiga ko‘ra, inson nutq vositasida nafaqat axborot beradi, balki muayyan kommunikativ harakatni ham amalga oshiradi. Buyruq berish, va’da qilish, ogohlantirish, taklif etish, ishontirish, minnatdorlik bildirish kabi holatlar shular jumlasidandir. Shu nuqtayi nazardan tarjimonning vazifasi gapning lug‘aviy mazmunini qayta ifodalash bilangina chegaralanmaydi; tarjima matnida asl nutq aktining kommunikativ kuchini ham imkon qadar saqlash talab etiladi.

H. P. Grice tomonidan ishlab chiqilgan implikatura nazariyasi ham tarjima uchun muhim nazariy asoslardan biridir. Kommunikatsiyada so‘zlovchi nazarda tutgan ma’no har doim ham gapning bevosita semantik mazmuniga teng bo‘lavermaydi. Ma’lum axborot kontekst, umumiy bilim, kommunikativ vaziyat va suhbat ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabat orqali anglashiladi. Demak, tarjimon eksplisit axborot bilan bir qatorda implisit ma’noni ham aniqlashi zarur.

Lingvopragmatik **tahlilda presuppozitsiya, implikatura, deiksis, nutq aktlari, kommunikativ niyat va kontekst** asosiy kategoriyalar sifatida qaralishi mumkin. Mazkur kategoriyalar tarjima jarayonida o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Ketma-ket tarjimaning lingvopragmatik xususiyatlari

Ketma-ket tarjima og‘zaki tarjimaning murakkab shakllaridan biri bo‘lib, unda tarjimon manba nutqining muayyan qismini tinglagandan so‘ng uni tarjima tilida qayta ifodalaydi. D. Gile tomonidan og‘zaki tarjima jarayoniga kognitiv yondashuv tarjimon faoliyatida tinglash va tahlil qilish, xotira, qayd qilish hamda nutqni qayta ishlab chiqish kabi jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Biroq ketma-ket tarjimaning muvaffaqiyati faqat axborotning to‘g‘ri eslab qolinishi bilan belgilanmaydi. Tarjimon manba nutqining kommunikativ yo‘nalishini ham anglashi kerak. Masalan, so‘zlovchi tomonidan qo‘llangan:

“We expect our partners to take concrete steps.”

jumlasi yuzaki semantik jihatdan:

“Biz hamkorlarimizdan aniq qadamlar tashlashlarini kutamiz”

tarzida ifodalanishi mumkin. Biroq muayyan siyosiy yoki diplomatik kontekstda expect fe’li oddiy kutishdan tashqari talab, diplomatik bosim yoki qat’iy pozitsiyani ham anglatishi mumkin. Demak, tarjimon mazkur birlikning pragmatik kuchini kommunikativ vaziyat asosida aniqlashi kerak.

Shunga o‘xshash tarzda:

“We would encourage all parties to exercise restraint.”

ifodasi so‘zma-so‘z tarjimada “Biz barcha tomonlarni vazminlik ko‘rsatishga rag‘batlantirgan bo‘lardik” shaklini olishi mumkin. Kommunikativ vazifaga ko‘ra esa “Biz barcha tomonlarni vazminlikka chaqiramiz” shakli o‘zbek tilidagi rasmiy nutqda tabiiyroq pragmatik ekvivalent bo‘lishi mumkin.

Bu holatlar semantik ekvivalentlik bilan pragmatik ekvivalentlik har doim ham aynan bir hodisa emasligini ko‘rsatadi.

Pragmatik ekvivalentlik va tarjima transformatsiyalari

Tarjimada ekvivalentlik masalasi E. Nida, P. Newmark, M. Baker kabi tarjimashunoslarning tadqiqotlarida turli nazariy yondashuvlar asosida talqin qilingan. Lingvopragmatik nuqtayi nazardan ekvivalentlik manba nutqining lug‘aviy mazmunini saqlashdan tashqari, uning kommunikativ vazifasi va tinglovchiga ko‘rsatadigan ta’sirini tarjima tilida imkon qadar qayta yaratishni ham nazarda tutadi.

Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi ketma-ket tarjimada pragmatik ma’noni saqlash uchun bir qator tarjima transformatsiyalaridan foydalanish talab qilinishi mumkin. Jumladan**, eksplikatsiya** orqali manba nutqida yashirin ifodalangan ma’no tarjima tilida aniqroq shaklda beriladi; **implikatsiya** orqali tarjima tilida kontekstdan tushunarli bo‘lgan ayrim komponentlar ixchamlashtiriladi; **modulyatsiya** vositasida

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

fikr boshqa semantik nuqtayi nazardan ifodalanadi; **pragmatik adaptatsiya** orqali esa nutq qabul qiluvchi auditoriyaning madaniy va kommunikativ xususiyatlariga moslashtiriladi.

Masalan:

“The door is still open for negotiations.”

jumlasini “Muzokaralar uchun eshik hali ham ochiq” tarzida so‘zma-so‘z tarjima qilish grammatik jihatdan mumkin. Ammo siyosiy yoki diplomatik diskursda:

“Muzokaralarni davom ettirish imkoniyati hali ham mavjud”

varianti kommunikativ maqsadni o‘zbek auditoriyasiga tabiiyroq yetkazishi mumkin. Bunda metaforik shakl qisman o‘zgargan bo‘lsa-da, pragmatik mazmun saqlanadi.

Shu sababli ketma-ket tarjimada adekvatlikni baholashda faqat **leksik moslik emas, balki propozitsional mazmun, kommunikativ niyat, pragmatik kuch, kontekstual ma’no va auditoriyaga ta’sir** kabi mezonlarni ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur nazariy tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-chog‘ishtirma, kontekstual, diskursiv va lingvopragmatik tahlil metodlaridan foydalanish nazarda tutiladi. Ingliz tilidagi manba nutqi va uning o‘zbekcha ketma-ket tarjimasi o‘rtasidagi munosabatni aniqlashda pragmatik kategoriyalar alohida tahlil birliklari sifatida ajratiladi.

Tahlil jarayonini manba nutqi → **kommunikativ kontekst → pragmatik birlik → tarjimon interpretatsiyasi → tarjima yechimi → pragmatik** ekvivalentlik modeli asosida olib borish mumkin.

Mazkur model ketma-ket tarjimani oddiy ikki tilli kod almashtirish jarayoni emas, balki so‘zlovchining kommunikativ maqsadini boshqa lingvomadaniy muhitda qayta shakllantirish jarayoni sifatida tavsiflash imkonini beradi.

Natijalar va ilmiy-nazariy ahamiyat

Nazariy tahlil natijasida ketma-ket tarjimaning lingvopragmatik modeli uchta o‘zaro bog‘liq komponentga asoslanishi mumkinligi ko‘rinadi: birinchisi — **semantik komponent**, ya’ni manba nutqidagi propozitsional axborotni saqlash; ikkinchisi — **pragmatik komponent**, ya’ni so‘zlovchining kommunikativ niyati va nutq aktining illokutiv kuchini aniqlash; uchinchisi — **diskursiv komponent**, ya’ni tarjima variantini kommunikativ vaziyat, auditoriya va diskurs xususiyatlariga muvofiqlashtirish.

Shundan kelib chiqib, ketma-ket tarjimada pragmatik **adekvatlikni semantik moslik + kommunikativ niyatning saqlanishi + kontekstual muvofiqlik + funksional ta’sirning qayta yaratilishi** kabi o‘zaro bog‘liq mezonlar asosida tadqiq qilish mumkin.

Ushbu yondashuv keyingi tadqiqotlarda ingliz tilidagi ommaviy va siyosiy nutqlarning o‘zbek tiliga ketma-ket tarjimasini korpus materiallari asosida tahlil qilish, pragmatik transformatsiyalarni tasniflash hamda ularni zamonaviy sun’iy intellekt vositalari yordamida aniqlash uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa

Lingvopragmatika ketma-ket tarjimani kommunikativ jarayon sifatida tadqiq qilish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Tarjimon manba nutqining nafaqat leksik-semantik mazmunini, balki so‘zlovchining kommunikativ niyati, presuppozitsiyasi, implikaturasi, nutq aktining pragmatik kuchi va kontekst bilan bog‘liq ma’nolarini ham aniqlashi zarur.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, semantik jihatdan to‘g‘ri tarjima har doim ham pragmatik jihatdan adekvat tarjimani ta’minlamaydi. Ingliz va o‘zbek tillarining lingvistik, madaniy va kommunikativ xususiyatlaridagi farqlar tarjimondan eksplikatsiya, modulyatsiya, pragmatik adaptatsiya kabi strategiyalardan foydalanishni talab qilishi mumkin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shu jihatdan ketma-ket tarjimaning sifatini baholashda pragmatik ekvivalentlikni alohida mezon sifatida o‘rganish muhimdir. Lingvopragmatik tahlil asosida shakllantirilgan bunday yondashuv kelgusida ommaviy va siyosiy nutqlarning ingliz-o‘zbek ketma-ket tarjimasini empirik materiallar, tarjima korpusi va sun’iy intellekt texnologiyalari asosida tadqiq etishga nazariy-metodologik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin, J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. London/New York: Routledge, 2018.
3. Gile, D. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training. Revised ed. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2009.
4. Grice, H. P. Logic and Conversation. In: Cole, P., Morgan, J. L. (eds.). Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. New York: Academic Press, 1975. pp. 41–58.
5. Newmark, P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall, 1988.
6. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964.
7. Pöchhacker, F. Introducing Interpreting Studies. 2nd ed. London/New York: Routledge, 2016.
8. Searle, J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.